

ERFGOED BRUSSEL

N°013

DECEMBER 2014

DOSSIER CULTUSGEBOUWEN

VARIA

Oude liften, jong erfgoed

De Parking '58 in Brussel

EEN PUBLICATIE VAN BRUSSEL STEDELIJKE ONTWIKKELING

HISTORISCHE HERBESTEMMING

LEVEN(S) EN DOOD VAN DE KATHOLIEKE CULTUSPLAATS (16DE-20STE EEUW)

MARC MEGANCK

HISTORICUS, ATTACHÉ BIJ DE KONINKLIJKE MUSEA VOOR KUNST EN GESCHIEDENIS, OPDRACHTHOUDER BIJ DE DIRECTIE MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Brigittinerkerk, omstreeks 1900, toen er in de kerk een slagerij gevestigd was [SAB, *Iconografisch Fonds*, C-4195].

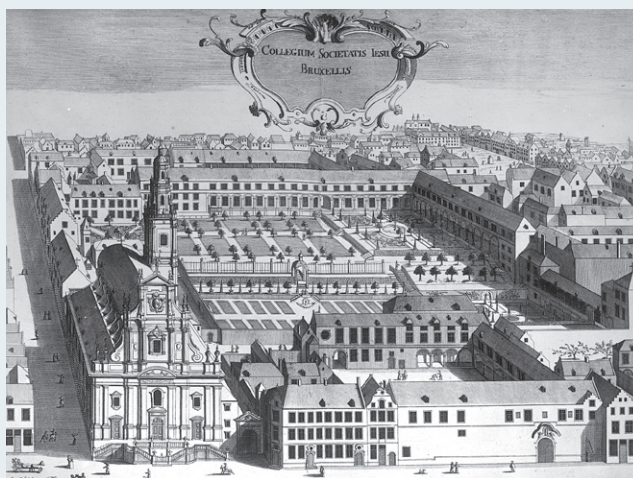
CULTUSPLAATSEN DIE EEN NIEUWE BESTEMMING KRIJGEN ZIJN GEEN NIEUW FENOMEEN, MAAR ER IS EEN GUNSTIG MOMENT IN DE GESCHIEDENIS VOOR NODIG: een context die een hervorming van de Kerk met zich meebrengt of noodzakelijk maakt, politieke keuzes, veranderende zeden of een nieuwe kijk op erfgoed. Het fenomeen omvat ook alle types gebedsplaatsen zoals parochie-, klooster- en abdijkerken, openbare en private kapellen, enzovoort.¹

GEREFORMEERDE TEMPELS

Tijdens de godsdienstoorlogen op het einde van de 16de eeuw was de katholieke eredienst in Brussel zes jaar lang verboden. De calvinisten, die vanaf 1579 meester waren over de stad, plunderden of verwoestten de kerken en kapellen, zoals ze dat trouwens ook deden in de naburige dorpen en op het platteland. Alle kerken moesten hun deuren sluiten, behalve degene die ter beschikking werden gesteld van de protestantse eredienst. Dat was het geval met de Onze-Lieve-Vrouw ter Kapellekerk, die werd omgevormd voor de gereformeerde eredienst en dus ontdaan van al haar versieringen, of de Magdalenakerk, waar de Franse gereformeerden vanaf 1581 begonnen te preken. De afschaffing van de katholieke eredienst bracht ook de sluiting van de kloosters met zich mee. In 1583 kreeg het schip van de Recolettenkerk een semi-industriële bestemming en werd het uitgerust met drie rosmolens. Deze veranderingen, hoe ingrijpend ook, waren geen lang leven beschoren. Na de herovering van Brussel door de troepen van Alexander Farnese in 1585 werden de gebedshuizen teruggegeven aan hun eigenaars. Deze turbulente periode was slechts een prelude op de gebeurtenissen die twee eeuwen later zouden plaatsvinden. Op het einde van de 18de eeuw bleef de herbesteding van de kerken niet meer beperkt tot een verschuiving tussen christelijke godsdiensten –katholi-

Afb. 1

De kerk en het klooster van de jezuiten in de 17de eeuw (gravure van R. Blockhuysen afkomstig uit A. Sanderus, *Chorographia Sacra Brabantiae*, Den Haag, 1726).

cisme of protestantisme – maar werd er overgegaan tot profaan hergebruik.

DE KLOOSTERKERKEN (EERSTE BEDRIJF)

In het laatste kwart van de 18de eeuw toonde het Oostenrijkse regime zich bijzonder vijandig tegenover de kloostergemeenschappen. Een eerste slag werd toegediend met de opheffing van de Jezuitenorde in 1773. Het Jezuitenklooster van Brussel werd op 23 september van dat jaar gesloten. De kerk huisvestte enige tijd een openbare bibliotheek (afb. 1) en diende in 1792-1793 als clublokaal voor de *Société des Amis de la Liberté et de l'Égalité*. De Fransen richtten het nadien in als een militair magazijn wat het bleef tot aan de afbraak van het gebouw in 1812.

Vanaf 1783 vaardigde Jozef II diverse decreten uit tot afschaffing van de

contemplatieve kloosterorden, de zogenaamde 'nutteloze' kloosters die geen maatschappelijke bijdrage leverden zoals onderwijs, ziekenzorg of armenhulp. Als ze al niet werden afgebroken, kregen de kloosterkapellen een nieuwe bestemming als pakhuis, ziekenhuis, infirmerie, school, overdekte markt, enzovoort. De Brigittinenkapel deed achtereenvolgens dienst als school, depot voor boeken uit de afgeschafte kloosters, en als gevangenis. Tijdens de strenge winter van 1788 werd de kerk van de Madelonnetten ingericht als verwarmde opvangruimte en nachtasiel voor armen en daklozen.

Sommige kloosters en hun kerken gingen opnieuw open in 1790, ten tijde van de Brabantse Revolutie. Maar het was slechts uitstel van executie. De antiklerikale gevoelens zouden hun hoogtepunt bereiken tijdens de Franse periode.

EEN TEMPEL VAN DE REDE?

Na de aanhechting van de Oostenrijkse Nederlanden bij Frankrijk werden enkele kerken omgevormd tot tempels van de Rede. De Franse Revolutie ging immers gepaard met een intensieve ontkersteningscampagne. De opzet was niets minder dan het christendom te vervangen door een nieuwe cultus, die van de Rede, gevolgd door die van het Opperwezen. In 1794 werd de Sint-Jacob-op-Coudenbergkerk een 'tempel van de Rede' of 'tempel van de Wet'. Er vonden nieuwe ceremonieën plaats, 'revolutionaire erediensten' bedoeld als propagandamiddel om de bevolking warm te maken voor de Franse Revolutie. Er werden wetten en arresten afgekondigd en ijverige burgers staken er lofredes op de Franse Republiek af. Het kruis op de koepel van de kerk werd vervangen door een Frygische muts, symbool van vrijheid en burgerzin. Het bas-reliëf op het fronton dat het Heilig misoffer voorstelde, werd afgebroken en vervangen door de inscriptie *Temple de la Raison*. De monumentale beelden van Mozes en David die de ingang flankeerden, kregen nieuwe attributen om ze te kunnen omdopen tot Solon en Lycurgus, twee wetgevers uit de Griekse oudheid. Christus werd van het kruis gehaald en vervangen door... een slang.

Vanaf 1796 werden de andere kerken zonder meer gesloten. Ze zouden geleidelijk weer worden opengesteld voor de katholieke eredienst na het Concordaat van 15 juli 1801 tussen Napoleon en paus Pius VII; Sint-Jacob-op-Coudenberg werd opnieuw gewijd in 1802. Intussen kregen sommige gebouwen een nieuwe bestemming. Onze-Lieve-Vrouw der Rijke Klaren werd omgevormd tot militair magazijn. De Sint-Niklaaskerk, die in 1799 in delen was verkocht, werd ingenomen door industriële bedrijffjes, een bandagist en een smid. De Kartuizerkerk werd een arsenaal en de kerk van de priorij van het Rood-Klooster in Oudergem een ruimte voor verschillende industriële activiteiten. Vermelden we nog

de kapel van het Heilig-Kruishuis, een instelling waar vrouwen en meisjes van lichte zeden werden opgesloten (nabij de Oppemstraat). Deze kleine gebedsplaats werd als woning ingericht en zou lange tijd worden bewoond door beeldhouwer Gilles-Lambert Godecharle (1751-1835).

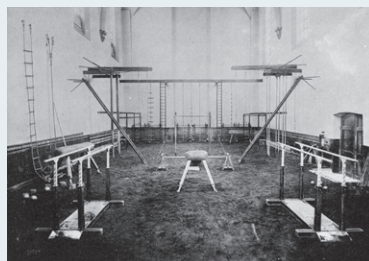
DE KLOOSTERKERKEN (TWEDE BEDRIJF)

Gedurende heel de 19de eeuw werd het proces voortgezet waarbij de kapellen van religieuze instellingen die tijdens de Oostenrijkse en Franse periode aan de sloophamer waren ontsnapt een nieuw, profaan leven kregen. De kapel van het Brigittinenklooster werd eerst een biermagazijn en houtopslag, en nadien een school voor kinderen uit de lagere burgerij. In 1839 opende de eigenaar er een slagerij (afb. p 48) en na een restauratie in 1850 werd de verdieping omgevormd tot balzaal. De kerk van het Augustijnenklooster diende als militair hospitaal tijdens de Belgische Revolutie van 1830. Nadien werden er tentoonstellingen, concerten en openbare plechtigheden georganiseerd (afb. 2). Nog later werd het gebouw een post- en telegraafkantoor, tot 1892. Het jaar nadien werd het afgebroken voor de aanleg van het nieuwe De Brouckèreplein. De Bogaardenkapel was achtereenvolgens voedermagazijn, tabakopslagplaats, stal en armenhuis, alvorens een nieuwe bestemming te krijgen als bibliotheek van de *Académie royale des Beaux-Arts*. Omstreeks 1820 zette plaatsgebrek het Sint-Janshospitaal ertoe aan om het schip van zijn oude romaanse kerk om te vormen tot *grand hôpital des hommes* en de sacristie tot operatiekamer. Het gebouw zou twintig jaar later worden gesloopt. In de periode dat de Ter Kamerenabdij onderdak bood aan de Koninklijke Militaire School (1874-1908), deed het schip van de vroegere abdijkerk dienst als gymnastiekzaal (afb. 3). De kerk zou in 1909 worden heropend als parochiekerk.

Afb. 2

Concert in de Augustijnerkerk, omstreeks 1840-1850 (overgenomen uit Henne & Wauters, *Histoire de la Ville de Bruxelles*, 1975, p. 173).

Afb. 3

De kerk van de Ter Kamerenabdij omgevormd tot gymnastiekzaal voor de Koninklijke Militaire School, begin 20ste eeuw (privéverz.).

Afb. 4

De *Société de Gymnastique de Schaerbeek* voor het portaal van de voormalige Sint-Servaaskerk, 1890 (verz. L. Verreydt).

Afb. 5

De Sint-Annakapel (Oudergem) omgevormd tot pachthoeve, vóór 1905. Oude ansichtkaart (verz. Belfius Bank-Académie Royale de Belgique © ARB-GOB).

DE LAATSTE ARCHITECTURALE BLOEI

Vanaf 1830 leidde de bevolkingsuitbreiding van Brussel en zijn randgemeenten tot de oprichting van nieuwe parochies en dus de bouw van nieuwe kerken. Vele bestaande gebedshuizen, die te oud of te klein waren geworden, werden vervangen door ruimere gebouwen. Vaak bestonden er gedurende enkele jaren twee kerken naast elkaar: de oude, die bestemd was voor ontwijding of afbraak, en de nieuwe, die in aanbouw was.

De Sint-Servaaskerk in Schaarbeek is hiervan een goed voorbeeld. Omdat het kerkgebouw te klein was geworden voor het toenemende aantal parochianen, werd tussen 1871 en 1876 een nieuwe kerk gebouwd. Het oude gebedshuis werd echter niet onmiddellijk gesloopt. Afgeschermd door een wand, werd het koor omgevormd tot gemeentelijke materiaalopslagplaats. Nadien vond de *école des Arts et Industries d'Arts* er onderdak. Het schip en de zijbeuken werden ingericht als sportzaal voor de *Société de Gymnastique de Schaerbeek*, die de ruimte gebruikte tot 1891 (afb.4). De oude kerk werd uiteindelijk in 1905 met de grond gelijk gemaakt bij de aanleg van de Louis Bertrandlaan.

Een ander voorbeeld is de Sint-Annakapel, op het huidige domein van Hertoginnedal (Oudergem). De kapel werd in 1843 buiten gebruik gesteld ten voordele van de nieuwe parochiekerk aan de Tervuurse Steenweg en raakte in verval. In 1860 verbouwde een particulier ze tot pachthoeve (afb.5). Het romaanse schip werd de woning van de pachter, het koor een stal en de toren een bergruimte. De toegangsdeur werd dichtgemetseld en tegen de kerk werden verzezen willekeurig enkele bijgebouwen. Na restauratie werd de kapel in 1917 opnieuw ingewijd.

VAN CULTUS NAAR CULTUUR

Oude kerken en kapellen lenen zich vaak goed voor allerlei culturele bestemmingen. In 1909 werd de Sint-Annakapel in Brussel (die toen nog in de Bergstraat gelegen was) verbouwd tot *Cinéma Colonial*, later omgedoopt tot *Cinéma Palacino*. De zaal die 245 zitplaatsen telde, waaronder een klein balkon met 26 plaatsen, sloot haar deuren in 1925. De Sint-Joriskapel – de vroegere privékapel van het paleis van Nassau – diende achtereenvolgens als beeldenopslagplaats, laboratorium voor het Museum van Natuurwetenschappen, lokaal van het Internationaal Bibliografisch Instituut en leeszaal van het Koninklijk Rijksarchief. De kapel werd in de jaren 1950 ingekapseld in het complex van de Koninklijke Bibliotheek en doet sinds de restauratie van 1969 dienst als tentoonstellingszaal.

Meerdere als monument beschermde kerken werden omgevormd tot culturele centra, waar tentoonstellingen en concerten worden georganiseerd. De Sint-Niklaaskerk in Neder-Over-Heembeek werd in 1932 buiten gebruik gesteld en huisvestte in een eerste fase een klein folkloremuseum.² De Sint-Agathakerk in Sint-Agatha-Berchem werd in 1938 ontwijd en na een restauratiecampagne, die tussen 1970 en 1975 plaatsvond, ingericht als cultureel centrum. In Boondaal (Elsene) huisvest de Sint-Adrianuskapel, die in 1941 voor de eredienst werd gesloten, vandaag het Cultureel Centrum Kapel van Boondaal. Het meest opmerkelijke voorbeeld blijft ongetwijfeld dat van de Brigitinnenkapel die, zoals we zagen, een zeer rijke herbestemmingsgeschiedenis heeft. De kapel, waar sinds de jaren 1970 allerlei opvoeringen plaatsvonden, kreeg in 2007 een hedendaags tweelinggebouw naast zich. Het huisvest vandaag het Hedendaags Kunstencentrum voor de Beweging van de Stad Brussel, met een programma die vooral op dans is gericht.

BESLUIT

De hier getoonde voorbeelden van herbestemde kerkgebouwen en ander religieus erfgoed onderstrepen hoezeer dit fenomeen uiteenlopende oorzaken heeft zoals hervorming binnen de Kerk, verzet tegen wantoestanden van het ancien régime, behoefte aan ruimte in een dicht stedelijk weefsel, bescherming van het erfgoed, culturele projecten. Ze tonen ook dat men in 19de en 20ste eeuw soms minder scrupules had dan vandaag het geval is met het hergebruiken van wat tenslotte niet meer dan 'lege gebouwen' zijn. Het bewogen verleden van deze gebedshuizen maakt integraal deel uit van een religieuze geschiedenis die evolueert en die soms achteromkijkt. Zoals Denis Tillinac zegt: '*Le passé sera toujours le temple d'un culte*'.³

Vertaald uit het Frans

NOTEN

1. Bibliografie: *Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel*, 24 delen, Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Brussel, 1992-2012; DES MAREZ, G., *Guide illustré de Bruxelles. Monuments civils et religieux*, Touring Club royal de Belgique, Brussel, 1958; HENNE, A., en WAUTERS, A., *Histoire de la ville de Bruxelles* [nieuwe editie van de originele tekst van 1845], delen 3 en 4, Éditions Culture et Civilisation, Brussel, 1969 en 1975; LOIR, Ch., 'La chute des idoles à la fin de l'Ancien Régime: le cas de la place Royale', in: DEKONINK, R., et WATTHEE-DELMOTTE (dir.), M., *L'Idole dans l'imaginaire occidental*, L'Harmattan, Parijs, 2005, p. 235-236; *Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur*, deel 1: *Brussel. Binnenstad*, 3 delen, Pierre Mardaga Éditeur, Luik, 1989-1994; THION, A., 'Les institutions religieuses et le développement de l'agglomération', in: SMOLAR-MEYNART, A., en STENGERS, J., *Het Brussels Gewest. Van de oude dorpen tot de stad van nu*, Gemeentekrediet Brussel, 1989, p. 190-193; VAN WIJNENDAELE, J., *Promenades dans les couvents et abbayes de Bruxelles*, Racine, Brussel, 2007.
2. Zie het artikel van Marie-Noëlle MARTOU in dit nummer, p. 84.
3. TILLINAC, D., *Dictionnaire amoureux de la France*, Plon, Parijs, 2011, p. 299. Vert. Het verleden zal altijd de tempel van een 'cultus' zijn.

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basy, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Murielle Lesecque,
Cecilia Paredes, Brigitte Vander Bruggen
en Anne-Sophie Walazyc.

EINDREDACTIE IN HET NEDERLANDS

Paula Dumont

EINDREDACTIE IN HET FRANS

Stéphane Demeter

SECRETARIAAT VAN REDACTIE

Murielle Lesecque

COORDINATIE VAN ICONOGRAFIE

Cecilia Paredes

COORDINATIE VAN DE DOSSIER

Stéphane Demeter

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Thomas Coomans, Olivia Bassem,
Johan Bellaert, Jérôme Bertrand,
Céline Cheron, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Diane Gustin,
Marianne Hiernaux, Reinout Labberton,
Harry Lelièvre, Marie-Noëlle Martou,
Marc Meganck, Muriel Muret,
Sven Stercken, Stephan Van Bellingen,
Steven Van Bocxlaer Johan Van Dessel,
Valérie Vermandel, Eva Weyns.

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels,
Data Translations Int.

NALEZING

Koenraad Raeymaekers, Wim Kenis,
Harry Lelièvre, Stephan Van Bellingen en
de leden van het redactiecomité

VORMGEVING

The Crew Communication

DRUK

Dereume Printing

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt,
Brigitte Vander Bruggen.
bpeb@sprb.irisnet.be

BEDANKINGEN

Philippe Charlier, Emanuelle de Sart,
Farba Diop, Manja Vanhaelen.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Arlette Verkruyssen, directeur-generaal
van Brussel Stedelijke Ontwikkeling/
Gewestelijke overheidsdienst Brussel,
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd onder de
verantwoordelijkheid van de auteurs.
Alle rechten voor het reproduceren,
vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en Landschappen –
Cel Sensibilisatie
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://www.monument.irisnet.be>
broh.monumenten@gob.irisnet.be

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen om
alle reproductierechten te betalen toch nog
gerechtigden zijn die niet gecontacteerd
werden, dan worden zij verzocht zich
kenbaar te maken bij de Directie
Monumenten en Landschappen van het
Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

LIJST MET AFKORTINGEN

AAM – Archives d'Architecture Moderne
ARB – Académie royale de Belgique
DCBSO – Documentatiecentrum van
Brussel Stedelijke Ontwikkeling
DML – Directie Monumenten en
Landschappen
GOB – Gewestelijke Overheidsdienst
Brussel
KBR – Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor het
Kunstpatrimonium / Institut royal du
Patrimoine artistique
KMKG – Koninklijke Musea voor Kunst
en Geschiedenis
SAB – Stadsarchief Brussel

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2014/6860/028

Cette revue paraît également en Français
sous le titre *Bruxelles Patrimoines*.